

SOYQIRIMI: FƏLSƏFİ-TARİXİ-DİNİ BAXIŞ – DİALOQ KONTEKSTİNDƏ

Şölat ZEYNALOV,

AMEA-nın Fəlsəfə İnstitutunun

İslam fəlsəfəsi şöbəsinin elmi işçisi,

fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru

*Sühh danışqlarını cəsarətlə apara bilmək üçün
güclü orduya malik olmaq lazımdır.*

Heydər Əliyev

Tarixə nəzər salarkən orada sonsuz sayda münaqişələr, irili-xırdalı müharibələr və etnik, dini, milli qarşıdurmalar görürük. Çünki tarixi xalqların müharibələr tarixi kimi təfsir etmək nəzəriyyəçilər üçün mübahisə obyektinə də deyildir. A.Toynbi [1], O.Şpenqler [2], S.Hantinqton [3] və b. sivilizasiya nəzəriyyəçiləri bir çox məqamlarda belə qənaətə gəlirlər ki, əslində, dünya tarixi, deməli, sivilizasiyaların mövcudluq tarixi dünya ağalığı uğrunda aparılan sonsuz müharibələr silsiləsindən başqa bir şey deyildir. Təəssüf ki, bu faktdır. Lakin biz tarixi-fəlsəfi mövq edən yanaşsaq müharibələrin aparılmasında ən qədim dövrdən tutmuş XX əsrdə baş vermiş iki dünya savaşına qədər qəribə bir qanunauyğunluğun olmasını qeyd edə bilərik. Bu qanunauyğunluqlardan biri müharibə zamanı dinc sakinlərə, qadınlara, uşaqlara, qoca və ahıllara, bir sözlə, silahsız və köməksiz insanlara qarşı vəhşilik, qəddarlıq, zorakılıq – soyqırımı törətməmək kimi prinsiplər əksər məqamlarda sənədlərdə təsbit edilmiş və, praktik həyatda, konkret situasiyalarda onlar, demək olar ki, gözlənilməmişdir. Bir çox hallarda isə kütləvi qırğınlar törədilmişdir. İkinci məqam ondan ibarətdir ki, insanlar min illərlə müharibələrə, soyqırımlara nifrət bəsləsələr də, onun qarşısını alınmasına nail ola bilməmiş və bu problem müasir günümüzədək tarixin ən böyük kabusu kimi insanlığı izləməkdədir. Bu anlamda tarixin fəlsəfi dərki zaman-zaman nəzəri fikir üçün aktual olduğu kimi, müasir epoxada da onun fəlsəfi son dərəcədə aktualdır. Məsələyə nəzəri cəhətdən yanaşdıqda görürük ki, sühh, əmin-amanlıq tarixən sağlam zəkanın ideali olmuş və belə də qalmaqdadır. Ancaq tarixə baxış həm də bizə onu diktə edir ki, “ideal” və “praktika” anlayışları arasında uçurumun da olması inkaredilməz həqiqətdir.

Düzdür, biz belə bir həqiqəti də anlayırıq ki, böyük İngilis filosofu F.Bekonun təbirincə desək: “Sənin evin yansa da olar, tək mənim yumurtam bışsin” kimi xəstə eqoizmi öz xalqlarının fəlsəfinə, həyat tərzinə, ən başlıca ideologiyasına çevirənlər humanizm prinsipindən tarixən məhrum olmuşlar. Bu da bir paradoksdur: məsələn, ermənilər və Ermənistan. Ona görə də başqa xalqlara qarşı daim aqressiyadan çıxış etmək və onları total məhvə sürükləmək kimi xəstə təfəkkür barədə danışarkən unutmaq olmaz ki, bəhs olunan problem tarixi-fəlsəfi aspektlə yanaşı, həm də etno-genezisin və etno-psixologiyanın problemi kimi təfsir edilməli və bu kontekstdə daha geniş tədqiqatə cəlb olunmalıdır. Ümumiyyətlə, digər dünya dinlərinin prinsiplərinə baxdıqda görürük ki, istər müharibələr, istərsə də etnik, milli, dini və s. münaqişələr zamanı köməksiz insanların qətləmini nəinki qəbul olunmur, əksinə, bu qətləmi törədənlər qınanaraq, onların cəzalandırılması məqbul hesab edilir. Məqalənin gedişini qabaqlayaraq qeyd edək ki, nə 1905-1906-cı illər, nə 1918-ci il Mart qırğınları, nə də ki, çox da uzaq olmayan tarixdə – 1992-ci il Xocalı soyqırımında dinc azərbaycanlılara, ümumiyyətlə, insanlığa qarşı

erməni faşistlərinin törətdikləri qətliama etiraz əlaməti olaraq nəinki monoteizmi təmsil edənlər, hətta bütövlükdə dünya dinlərinin nümayəndələri birləşərək əhəmiyyətli bəyanatla da çıxış etməmişlər. Bu isə bəşəriyyətin və insanlığın gələcəyi baxımından çox düşündürücüdür. Və burada qarşımıza belə bir sual çıxır: İnsan total olaraq mənəvi və ruhi baxımdan nəyə çevrilmişdir? Beynəlxalq hüquq və onu təmsil edənlərin mövqeyi barədə isə heç danışımağa da dəyməz. Başqa sözlə, bu gün ikili standartlar deyilən fakt Beynəlxalq hüququn norması kimi çıxış etdirilməkdədir ki, bu da yalnız təəssüf doğura bilər. Qeyd olunanlar həm də onu göstərir ki, sözdə, yazılı hüquqi sənəddə, beynəlxalq tribunallarda humanizmdən, bəşəri dəyərlərdən, dialoqdan, dinlərin humanist prinsiplərindən gen-bol danışanlar – üstün sivilizasiya, ali irq, seçilmiş din, qida və qənimət, şəxsi mənfəətlər və s. maraqlar uğrunda savaşa olanlar, regionlar və xalqlar “bölgüsü” məsələsində hələ də ikili standartlardan, deməli, ekspansionizm fəlsəfəsindən çıxış etdiklərindən tarixin həqiqi fəlsəfəsi və mənasını dərk edə bilmirlər. Bu isə mütəmadi olaraq dünyada soyqırımı aktlarının davam etməsinə də sanki şərait yaratmış olur. Hərçənd bu kimi prinsiplər istər dinlərin, istərsə beynəlxalq hüququn, istərsə də İnsanın və Varlığın ekzistensial dünyası ilə qətiyyətlə üst-üstə düşür. Başqa sözlə, tarix fəlsəfi-ekzistensial anlamda refleksiya edərkən biz heç cür qəbul edə bilmərik ki, tarix yalnız xalqların və insanların müharibə tarixi kimi ya təfsir edilsin yaxud mövcud olsun. Bu dini-dünyagörüşün də, tarixin də, fəlsəfənin də çöküşü, deməli, insanlığın çöküşü demək olardı. Yaxud onlar – ekspansionizmi həyat fəlsəfəsinə çevirənlər hələ də qəbul etmək istəməzlər ki, Yeni İnsan və Yeni Tarix fəlsəfəsi insanlıqdan bir şeyi tələb edir: İnsan olmağı; Sokrat fəlsəfəsindən çıxış etsək, “özünü dərk” etməyi. Əks təqdirdə biz tarixdə baş vermiş soyqırımların fəlsəfəsini dərk etmək istəyərkən alman filosofu K.Yaspersin “varlığın açılması” [4] prosesi kimi təfsir etdiyi tarixin, əslində, barbarlıqdan başqa bir şey olmadığını qəbul etmək məcburiyyətində qalıyıq. Lakin ekzistensial anlamda yanaşdıqda görürük ki, digər həqiqət də var: istər Şərqi, istərsə də Qərbi insanı olsun ekzistensial, inam, humanizm, birgə mövcudluq və vəhdət kontekstindən yanaşdıqda görürük ki, hər iki qütbə – Şərqi də, Qərbi də insan iztirab çəkməkdədir. Tarix göstərir ki, zaman baxımından bir tərəfin güclü olaraq digərini məhv etməsi heç də həmin xalqın və ya sivilizasiyanın xilasını olmamışdır. Əksinə bu qarşılıqlı müharibələr və soyqırımları epopeyasında ölənlər və öldürülənlər yalnız İnsan – Buddanın da, Musanın (ə) da, İsanın (ə) da, Məhəmmədin (s) də baş əydiyi – insan olmuşdur. Ona görə də fəlsəfi kontekstdən yanaşdıqda K.Yaspersin təbirincə desək, “hər şeyi özündə ehtiva edən insan” [4, s. 122] olmadığı kimi bütün tarixi prosesi yalnız bir xalqın adına və seçilmiş statusuna da yazmaq qətiyyətlə yol verilməzdir. Yaxud soyqırımı törətmiş bir dövləti məsələn – Ermənistanı daima hansısa maraqlara və ya dini mənsubiyyətinə görə müdafiə etmək nə deməkdir?

Biz tarixi vəhdət kimi dərk etmək istəyərkən görürük ki, soyqırımı fəlsəfəsindən danışmaq qədər düşünən insan üçün əzablı bir başqa hadisəni təsəvvür etmək sadəcə mümkün deyildir. Bu anlamda Xolokost, 1918-ci il Mart qırğınları və Xocalı soyqırımı əslində müxtəlif zamanlarda baş vermiş eyni bir aktın – yer üzündə məhvedici nifrətin, faşizmin insanlığa qarşı soyqırımından başqa bir şey deyil. Ona görə də 1918-ci il Mart qırğınları və Xocalı soyqırımı təkcə azərbaycanlılara qarşı törədilmiş soyqırımı aktı deyil; burada ən qəddar və vəhşi üsullarla yandırılanlar, öldürülənlər arasında virtual şəkildə ingilis, alman, fransız, rus, belarus, ərəb, türk və yüzlərlə adını çəkmədiyimiz dünya xalqlarının ən məsumları, sivilləri, obrazlı desək, Buddanın, Musanın, İsanın ali prinsipləri də qətl edilmişdir. Çünki bu soyqırımı “mələk donlu” erməni faşistləri törətdiklərindən, havadarlarının himayəsi səbəbindən onlara qarşı Beynəlxalq Hüquq da susmaqda və ya susdurulmaqdadır. Tarixi faktlara müraciət edək.

Tarixə səyahət edərkən görürük ki, hər bir xalqın, etnosun, millətin həyatında onun xoş günləri, sülh

və firavan yaşadıkları anlar və eyni zamanda məşəqqətli, faciəli, tənəzzül və tərəqqi dövrləri olmuşdur. Ötən əsrin əvvəllərində Azərbaycan tarixində çox böyük tarixi hadisələr baş vermişdir. Bu illər ərzində xalqımız iki dəfə erməni quldurları tərəfindən soyqırımına məruz qalmışdır. Digər tərəfdən isə xalqımız özündə əzmkar bir güc taparaq öz tarixi dövlətçiliyini – 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini elan etmişdir. Bakıda həmin dövrdə baş verən hadisələr bütövlükdə “ıldırım sürətli” proseslər kimi xarakterizə edilə bilər. 1918-ci il sentyabrın 15-də Bakı şəhərinin Türk-Azərbaycan qoşunları tərəfindən bolşeviklərdən və erməni daşnaklarından azad edilməsi, Azərbaycan Hökumətinin Gəncədən Bakıya köçürülməsi, 7 dekabr tarixində Azərbaycan Parlamentinin yaranması, İttifaq qoşunları və İngiltərə Hökuməti tərəfindən Azərbaycan Cümhuriyyətinin tanınması, bir sözlə – Şərqi ilk Demokratik Respublikasının elan edilməsi xalqın ən böyük zəfəri, tarixi qələbəsi idi. Lakin bu zəfərə çatmaq o qədər də asan olmamışdır. Tarixi dinamikaya müraciəti davam edək:

Azərbaycan tarixinin son 200 ilini təhlil edərkən görürük ki, 1804-cü il Kürəkçay, 1813-cü il Güllüstan, 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsinin nəticəsi olaraq ikiyə bölündükdən sonra Azərbaycan ərazisində yaşayan müsəlmanlar, türklər və digər xalqlar tarixin heç bir dövrü ilə müqayisə olunmayacaq dərəcədə məkrli bir siyasətlə üzlaşdilər. Bu siyasətin təməlləri çar Rusiyasının ənənəvi siyasətindən – “parçala və hökm et” strategiyasından qaynaqlansa da, onun həyata keçirilməsində Yaxın Şərqi müxtəlif bölgələrindən Azərbaycana köçürülən ermənilər əsas alət qismində çıxış etmişlər. Belə ki, qeyd edilən tarixdən başlayaraq istər Cənubda, istərsə də Şimalda yerli əhali öz havadarlarına arxalanan erməni millətçiləri tərəfindən mütəmadi olaraq etnik təmizləmələrə və soyqırımına məruz qalmışdır. Ermənilərin Qafqaza kütləvi şəkildə köçürülməsi faktı artıq hər kəsə bəllidir. Bu köçürülmənin ilk startı I Pyotrun dövründə 1724-cü il 10 noyabr fərmanı ilə başlamışdır. Tarixdən məlumdur ki, həmin dövrdə artıq Səfəvi dövləti xeyli zəiflədiyi üçün şimal ərazilərinə olan nəzarəti tam həyata keçirə bilmirdi. Çar Rusiyası isə bu zaman artıq sürətli çiçəklənmə dövrünə daxil olmuşdu. Münaqişənin tarixinə müraciət edərkən bəlli olur ki, əslində, 10 noyabr fərmanı bir növ qədim Azərbaycan torpaqlarına – Dərbənd, Bakı, Gilan, Mazandaran və bütövlükdə Xəzər sahillərinə ermənilərin köşürülməsinin çar Rusiyası tərəfindən rəsmiləşdirilməsi idi.

XIX əsrdə çar Rusiyası tərəfindən bu köçürmələrdə hədəfi Osmanlı və Qacarlar İmperiyasına qarşı bir forpost və ya plasdarm yaratmaq idisə, bu siyasətdə həvəslə iştirak edən erməni millətçilərinin ümidləri daha böyük hədəflərə – uydurulmuş, tarixdə heç zaman mövcud olmayan saxta “dənizdən-dənizə” dövlət yaratmağa hesablanmış bir strategiya idi. Düzdür, bu planın kökləri daha uzağa getsə də Azərbaycan ikiyə parçalanandan sonra proseslər bir az da dərinləşdi və faktiki olaraq sürətli xarakter aldı.

Türkiyə və İrana, o cümlədən zəngin təbiətə malik Azərbaycana qarşı açıq və gizli mübarizə aparən çar Rusiyası hələ XVIII əsrdən anlamışdı ki, ona bu siyasəti həyata keçirmək üçün sadıq “nökərlər” lazımdır. Əvvəl din amilinə daha çox arxalanan çar Rusiyası Gürcüstanı zəbt etdikdən sonra gürcüləri də bu prosesə qoşmaq istəsə də, onlar anladılar ki, gürcü xalqı bu oyuna getməyəcək. Bəlli oldu ki, gürcülər Qafqazın aborigen əhalisi kimi min illər türk-müsəlman və digər xalqlarla tarixən çox yaxın olmuş və xırda narazılıqlar istisna olmaqla, həmişə bir-biri ilə anlaşma şəraitində yaşamışlar. Bu faktı nəzərə alan çarizm “məzlum” və “yazıq” obrazı daha ustalıqla oynayan ermənilərə üstünlüklər verdi. Bununla da məkrli plan “erməni amili” tarixi bir “aktuallığa” çevrildi və beləliklə, ermənilərə olan “etimad” rus generalının özlərinin də gözləmədiyi və inanmadığı dərəcədə özünü doğrultdu. Hadisələr göstərir ki, həm birinci dünya müharibəsi zamanı Osmanlılara xəyanət, həm 1905-1907-cil illər inqilabları, həm də 1917-1920-ci illərdə baş verən proseslərdə və hətta Sovet dövlətinin 70 il mövcud olduğu dövrdə

də erməni riyakarlığı nə qədər bölgədə qarşıdurmalara və qətlialmlara, etnik təmizləmələrə səbəb oldu.

Etnik təmizləmə və soyqırımını siyasətinin tarixi dinamikası.

Rus şərqşünası N. N. Şavrova istinad edərək qeyd edək ki, 1828-1829-cu illər Rusiya -Türkiyə müharibəsi bitdikdən sonra İrandan 40 min, Türkiyədən 84 min erməni əhalisi Yelzavetpol və İrəvan quberniyası, o cümlədən Tiflis, Borçalı və Axalkələk qəzalarında yerləşdirilmişdir. N.Şavrov yazır ki, rəsmi köçürülən 124 min ermənidən başqa, bura qeyri-rəsmi köçürülənlərlə birlikdə onların sayı 200 min nəfərdən çoxdur [5, s. 8]. Əslində, 1928-ci il Türkmənçay müqaviləsindən sonrakı iki ildə çarizmin birbaşa himayədarlığı ilə ermənilər tarixi Azərbaycan torpaqlarında yerləşməyə nail olmuşlar. Bu da tarixi faktıdır ki, 1828-ci ildə Rusiya ilə İran arasında imzalanan Türkmənçay müqaviləsinə əsasən, Şimali Azərbaycanın Naxçıvan və İrəvan xanlığı ərazisində Erməni vilayəti təşkil edilmişdir [5].

Uydurduqları xəstə mifi gerçəkləşdirmək üçün 1887-ci ildə Cenevrədə Qınçaq, 1890-cı ildə isə Tiflis şəhərində “Daşnaksütyun” partiyalarını yaratmışlar [6]. Bu partiyaların yalnız bir ideali var idi; mifi reallığa çevirmək, xəstə təfəkkürlərini bütövlükdə ən sadə ermənidən tutmuş yüksək vəzifələrdə çalışanlaradək hər kəsə – sənətkarlara, tacirlərə, hərbiçilərə, bank, maliyyə sistemində və s. işləyən ermənilərin hamısının şüuruna yeritmək. Hadisələri sonrakı gedişatı onu göstərdi ki, onlar bu işdə əslində birinci mənada “dənizdən-dənizə” Ermənistan yarada bilməsə də, ikinci mənada erməniləri total şəkildə təfəkkürə xəstə edə bildilər. Bu, artıq tarixi faktıdır.

Professor Əli Həsənov “Azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə və soyqırımını siyasətinin mərhələləri” [5] adlı monoqrafiyasında qeyd edir ki, təkcə 1896-cı ildən 1908-ci ilədək – 13 ildə Zaqafqaziya 400 min erməni köçürülmüşdür. Bu tarixi faktı qeyd edərəkən müəllif erməni mifini ifşa etmək üçün məhz yerli mənbələrə deyil, Rus şərqşünası N.N. Şavrova müraciət edərək qeyd edir: N.N. Şavrov öz kitabında yazır ki, “1896-cı ildə general adyutant Şeremetyev Zaqafqaziyada yaşayan ermənilər haqqında məlumatında onların sayının 900 min nəfər olduğunu göstərmişdir. 1908-ci ildə isə onların sayı 1 milyon 300 min nəfərə çatmışdır, yəni bu müddət ərzində ermənilərin sayı 400 min nəfərdən artıq çoxalmışdır. Hazırda Zaqafqaziyada yaşayan 1 milyon 300 min ermənidən 1 milyon nəfəri diyarın köklü sakini deyil onları buraya biz köçürmüşük” [5, s. 9]. Bu kimi tarixi faktlar onlarla, hətta yüzlərlədir. Bu da müasir Ermənistan dövlətinin əslində Azərbaycan torpaqlarında yaradılmasını təsdiq edir. Tarixi faktlara müraciəti davam etdirək.

Bütün köçürülmələrə baxmayaraq, hətta 1917-ci illərdə də Qarabağda yaşayan azərbaycanlıların sayı ermənilərdən çox olmuşdur. Faktlar sübut edir ki, ötən əsrin əvvəllərində köçürmə siyasətinin yüz il davam etməsinə baxmayaraq, bu bölgədə ermənilər ümumi əhalinin yalnız 48 faizini, azərbaycanlılar isə 51 faizini təşkil edirdi. “Kavkazskiy kalendar” 1917-ci il məcmuəsində qeyd edilirdi ki, Qarabağda 199 min azərbaycanlı və 142 min erməni yaşayırdı [5, s. 9]. Qısa, mənbələrlə tanış olarkən görürük ki, istər Qarabağda, istər Gəncə və Zəngəzur qəzalarında, istərsə İrəvan quberniyası və digər bölgələrdə, hətta 1920-ci illərə kimi azərbaycanlıların sayı erməni əhalisinin sayından çox olmuşdur.

1917-ci il Rusiyada baş verən hadisələr erməni komitələrinin yerlərdə yenidən aktivləşməsini son dərəcədə sürətləndirdi. Təkcə 1917-ci ilin ilk aylarından 1918-ci ilin martına kimi qısa müddətdə Lenin tərəfindən Qafqaza müvəqqəti fəvqəladə komissar təyin edilən S.Şaumyanın başçılığı altında törədilən qırğınları təfsir etmək üçün cild-cild kitablar yazmaq olar və onlar tarixçilərimiz tərəfindən geniş işlənmişdir. Ən dəhşətli bu idi ki, Tiflis ermənisi olan S.Şaumyan müxtəlif peşə sahibi olmaqla yanaşı, həm jurnalist idi, həm də Berlində Humbolt universitetinin fəlsəfə fakültəsini bitirmişdi. Bu da bir paradoksdur: İnsan, fəlsəfə və silahsız insanların soyqırımı? Qəribəsi ondadır ki, tarixən azərbaycanlılar tərəfindən

ən mehribanlıq, himayə, xoş münasibət görən ermənilər kütləvi olaraq məhz öz himayəçilərinin qəddar cəlladına çevirilmişdi. Ancaq yerli xalq –azərbaycanlılar bunu heç cür həzm edə bilməsə də, artıq bu fakt idi. Belə ki, 1917-cildən 1918-ci ilin martına kimi artıq İrəvan quberniyasında 197, Zəngəzurda 109, Qarabağda 157 kənd dağıdılmış və yandırılmışdı [6].

1918-ci il Mart qırğınları bəşər tarixinə düşmüş ən qəddar soyqırımı aktlarından biridir. Ən dəhşətli budur ki, bu soyqırımı, yerli əhaliyə qarşı məhz himayə etdiyi, torpağından, çörəyindən pay ayırdığı, yeri gəldikcə, “kəç edib gəlmişlər” deyə yazdığı gəldiyi bir toplum – ermənilər törətmişdilər. Məhz Azərbaycanlılar ən çox bu xəyanəti qəbul edə bilmirdilər.

Mart qırğını ərəfəsində S.Şaumaynın silahlı dəstəsinin sayı artıq 20 minə yaxın idi [6]. Hansı ki, onlar bolşevik pərdəsi altında bilavasitə Mart qırğınlarının törədilməsində qeyri-adi dərəcədə fəallıq göstərmiş, qətləmi həyata keçirmişdilər. Təkcə Bakı şəhərində bu qətləmi zamanı 12 mindən, Quba qəzasında isə 16 mindən artıq azərbaycanlı qətlə yetirildi [6]. Erməni vandalı Amazapsın törətdiyi Quba qətləmində sübut olunmuşdur ki, nəinki azərbaycanlılar, o cümlədən 3 mindən artıq yəhudi əsilli insanlar da qəddarcasına qətlə yetirilmişlər. Təkcə Mart qırğınlarında erməni cəlladları 50 mindən artıq azərbaycanlıları soyqırımına məruz qoymuş, yüzlərlə məscid, maddi-mədəniyyət abidələrini yandırmış, kəndləri yer üzündən silmişdilər. Bütövlükdə 1918-1920-ci ilin qırğınları zamanı ermənilər Bakı, Quba, Şamaxı, Kürdəmir, Lənkəran, İrəvan, Ordubad, Şərur, Qars, Səlmas, Urmiyə və adlarını çəkmədiyimiz minlərlə yaşayış məntəqələrində total şəkildə insanları öldürmüş, bir milyondan artıq yerli əhalini etnik təmizləməyə məruz qoymuş, onları öz ata-baba torpaqlarından didərgin salmışlar.

Hər bir gecənin açılan nurlu səhəri olduğu kimi, bu zülmün və istibdadın da sonu olmalı idi. 1918-ci il may ayının 28-də Şərqi ilk demokratik müsəlman Respublikası – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra artıq ermənilər yenə “sədaqətli qonşu” obrazı və “sülh” siyasətinə keçməyə məcbur oldular. Tezliklə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Mart soyqırımına qiymət vermək üçün Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası yaratdı. Həmçinin qərara alındı ki, mart ayının 31-i matəm günü kimi qeyd edilsin [5, s. 15]. Lakin mövcud beynəlxalq şərait Cümhuriyyətin nəzərdə tutduğu müqəddəs və dövlətçilik amallarının hamısını həyata keçirməyə imkan vermədi, yeni işğal siyasəti nəticəsində 1920-ci ilin aprelində cismən süqut edərək tarixə qovuşdu. Ruhən və ideoloji anlamda isə mövcudluğunu davam etdirirdi. İki ilə yaxın mövcudluq dövründə Cümhuriyyət qurucuları tarix və milli şüur baxımından Azərbaycan xalqının yaddaşında elə bir məhvər formalaşdırdılar ki, hətta sovetlər birliyinin ən qüdrətli dövründə də həm daxilə, həm də ki, mühacirətdə olsa belə, gizli və ya açıq şəkildə də bu mübarizə davam etdi və bu mübarizənin nəticəsi olaraq xalqımız XX əsrin sonunda yenidən müstəqilliyinə qovuşdu.

Bütün bunlar isə bir həqiqəti ortaya çıxarır: tarixin fəlsəfəsini dərk edən Xalq və Dövlət onun ən sərt sınaqlarına da davam gətirərək öz müstəqilliyini təmin edə bilər ki, bu gün də müstəqil Azərbaycanın timasında biz bunu görürük. Hazırda Azərbaycan regionun çiçəklənən və söz sahibi olan ölkəsi kimi dünya əhəmiyyətli layihələri həyata keçirir. Ermənilər şikayət edir ki, onlar həm geo-strateji layihələrdən, həm də iqtisadi inkişafdan məhrum olublar, bu da həqiqətdir. Lakin onlar anlamalıdırlar ki, nə qədər işğal etdikləri tarixi Azərbaycan torpaqlarını geri qaytarmayacaqlar, bu, belə də davam edəcək. Digər tərəfdən isə onlar anlamalıdırlar ki, erməniləri bu acınacaqlı vəziyyətə məhz öz ideoloqları gətirmişdir ki, bu da artıq onların etno-psixologiyaya probleminə çevrilmişdir. Biz yuxarıda etno-psixologiya və etno-genezis probleminə işarə etmişdik: ermənilər anlamalıdırlar ki, onları “Böyük Ermənistan” adlı bir mifin xəstəliyinə məhz erməni ideoloqları salmışlar. Bu xəstəlikdən çıxış yolu yalnız tarixi həqiqətləri dərk etməklə baş verə bilər. Zira erməni ideoloqları erməni xalqının gözlərini 200 ildən artıqdır ki, bu

tarixi nurdan məhrum etmişdir. Lakin tarixin digər həqiqəti də var: Tarix sübut etmişdir ki başqa xalqlara, xüsusilə qonşulara kor-koranə nifrət ilə heç bir xalq uzağa gedə bilməz. Xalq, insan və cəmiyyət öz mövcudluğunu başqalarını məhv etmək üzərində qurarsa, bu qurduqları mütləq bir gün onun öz başına uçacaqdır.

Tarix zaman kontekstindən dəyərləndirilərkən bəzən ona qiymət vermək çətin olur; bəzən isə ümumiyyətlə qadağalar üzündən həqiqətləri ifadə etmək barədə düşünmək belə özü cinayət hesab olunur. Sovetlər dönəmində də məhz bəzi xalqlar, xüsusilə türk-müsəlman xalqları üçün silsilə qadağalar toplusu mövcud idi. Zira bu dövrdə də kimlərsə “bərabərlik və beynəlmillik” ideyaları ilə silahlanaraq geniş kütlələr və milyonların gözündə müsbət obraz yaratmışdılar. Əsl həqiqətdə isə onlar bu bəşəri anlayışların alatoran pərdələri arxasında imperiya və ekspansionizm siyasətini yeni üsullarla, ustalıqla həyata keçirməkdə idilər. Lakin tarixin digər təkzibedilməz həqiqəti də mövcuddur. Bu həqiqətin fəlsəfəsi ondan ibarətdir ki, əgər bir xalq öz Şəxsiyyət və Dövlət yaratmaq generasiyasından məhrum deyilsə, o, mütləq öz azadlığına qovuşacaq, dünyada öz sözünü deyəcək və öz mövcudluğunu ləyaqətlə davam etdirəcəkdir. Həmin şəxsiyyət isə bilavasitə xalqın xilaskarına çevriləcəkdir. Ulu Öndər Heydər Əliyevin istər birinci, istərsə də ikinci dəfə Azərbaycana rəhbərlik etməsi göstərdi ki, xalqımız tarix durduqca var olmaq iqtidarında olan xalqdır. Onun önündə müdrik tarixi şəxsiyyət, uzaq hədəfləri düşünən dahi siyasətçi olarsa, bu xalq daima irəli gedəcək, özünün bəşəri ideallarından – sülh, əmin-amanlıq və dialoq fəlsəfəsindən heç zaman dönməyəcək, eyni zamanda tarixi torpaqlarını işğaldan azad edəcəkdir.

Bu gün Azərbaycan Respublikasının rəhbərliyi və şəxsən Prezident İlham Əliyev regionda və dünyada apardığı pragmatik və rəşadətli siyasətlə sübut etdi ki, hətta müharibə şəraitində də İnsanlığın ali prinsiplərindən – humanizmdən, multikulturalizmdən, dialoqdan, həmrəylik və insanlıq fəlsəfəsindən imtina etmək olmaz: bu bəşəri dəyərlərdən imtina etmək çıxış və xilas yolu deyildir. Bu müqəddəs yoldan imtina etmək insan olmaqdan, mədəniyyətdən, dindən, humanizm və tərəqqidən, davamlı inkişaf fəlsəfəsindən imtina etmək deməkdir. Hansı ki, Ermənistan timsalında biz bunu görürük.

ƏDƏBİYYAT

1. Тойнби А.Дж. Цивилизация перед судом истории. Москва: 2003, 512 с.
2. Шпенглер О. Закат Европы. В 2-х т, Т.1. Москва: Айрис-пресс, 2006, 528 с.
3. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. Пер. с англ. Т. Велимеева. Москва: АСТ, 2006, 571 с.
4. К. Yaspers. Tarixin mənası və təyinatı. Bakı: 2008, s. 122.
5. Həsənov Ə. M. Azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə və soyqırımı siyasətinin mərhələləri. (Azərbaycan, türk, rus, ingilis, fransız, alman, ərəb və Çin dillərində) Bakı: “Zərdabi LTD”, 2017, 400 s.
6. https://az.wikipedia.org/wiki/Mart_soyqırımı